İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi ®
Jornal of the Human and Social Science Researches
[2147-1185]
11 th Years

[itobiad], 2022, 11 (1): 659-679

İslam'da Eğitimin Nihai Hedefi Olarak Hikmet: Kavramsal Bir Analiz

Wisdom (Hikmah) as the Ultimate Aim of Education in Islam: A Conceptual Analysis

Video Link: https://youtu.be/XBh8mVxdLEk

Hatice FAKİOĞLU BAĞCI

Dr. Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi

Res. Asst. PhD, Istanbul Medeniyet University, Faculty of Education Sciences

e-mail: hatice.fakioglu@medeniyet.edu.tr

Orcid ID: 0000-0002-9901-3850

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	**:** Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	**:** 05.01.2022
Kabul Tarihi / Accepted	**:** 25.03.2022
Yayın Tarihi / Published	**:** 30.03.2022
Yayın Sezonu	**:** Ocak-Şubat-Mart
Pub Date Season	**:** January-February-March

Atıf/Cite as: Fakioğlu Bağcı, H. (2022). İslam'da Eğitimin Nihai Hedefi Olarak Hikmet: Kavramsal Bir Analiz . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (1) , 659-679 . Retrieved from http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/68190/1053636

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. http://www.itobiad.com/

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN, Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

*This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

İslam'da Eğitimin Nihai Hedefi Olarak Hikmet: Kavramsal Bir Analiz[1]

Öz

Eğitim ait olduğu geleneğe yaslandığı ve o geleneğin kavramlarına dayandığı ölçüde bir karşılık bulur. İslam'da eğitim söz konusu olduğunda, bu eğitimin İslam düşünce geleneğine ve bu geleneğe ait kavramlara dayanmasının, onun karşılık bulmasında etkili olacağı açıktır. İslam düşünce geleneğinde önemli bir yer teşkil eden kavramlardan biri, hikmettir. Hikmet geniş kapsamlı bir kavram olduğundan İslam düşünce geleneğindeki izdüşümleri çeşitlilik arz etmektedir. Bununla birlikte hikmet kavramı, bu çalışmada İslam'da eğitim faaliyetinin gayesi bağlamında ele alınmıştır. Bunun için ilk olarak hikmetin İslam düşünce geleneğindeki seyri incelenmiştir. Bu incelemede hikmet kavramının iki anlamının öne çıktığı görülmüştür. Birinci anlamda hikmet, *insanı iyiliklere yönelten veya kötülüklerden alıkoyan söz*dür. Bu anlamda hikmet bir araç olarak görülmektedir. İkinci anlamda hikmet ise *insanın gücü ölçüsünde varlığın hakikatlerini bilmek ve onun gereğini yapmak*tır. Burada hikmet, bir süreci içermekle beraber, insanın ulaşması gereken nihai bir amaca işaret etmektedir. Elinizdeki makale, İslam'da eğitimin nihai gayesinin, hikmet kavramının *varlığın hakikatlerini bilmek ve onun gereğini yapmak* anlamı olabileceğini ileri sürmektedir. Bu araştırmanın yöntemi, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesidir. Doküman olarak hikmet kavramının geçtiği Arapça ve Türkçe sözlükler, ayetler, tefsirler, kimi İslam düşünürlerinin hikmet ve eğitim anlayışlarını içeren eserler ve din eğitimiyle ilgili çalışmalar incelenmiştir. Bu incelemenin sonunda toplanan veriler, betimsel ve içerik analizi teknikleri kullanılarak yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, İslam'da Eğitim, İslam'da Eğitimin Gayesi, Hikmet.

Wisdom (Hikmah) as the Ultimate Aim of Education in Islam: A Conceptual Analysis

Abstract

An education finds a response to the extent that it is based on the tradition to which it belongs and is based on the concepts of that tradition. When it comes to education in Islam, it is clear that the fact that this education is based on the tradition of Islamic thought and the concepts of this tradition will be effective in its response. One of the concepts that has an important place in the tradition of Islamic thought is wisdom. Since wisdom is a comprehensive concept, its projections in the tradition of Islamic thought are diverse. However, in this study, the concept of wisdom is discussed in the context of the purpose of educational activity in Islam. For this, firstly, the course of wisdom in the tradition of Islamic thought was researched. It was seen that the two meanings of concept of wisdom stand out. In the first meaning, *wisdom is the word that prevents human from evil*

[1] Bu makale daha önce yazar tarafından *Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi*'nde (27-28 Nisan 2018, İstanbul) sunulan "Din Eğitiminin Nihai Gayesi Olarak Hikmet: Kavramsal Bir Analiz" başlıklı bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

or leads to goodness. In this sense, wisdom is seen as a tool. In the second meaning, *wisdom is to know the truth of things in accordance with the power of human and to do what is necessary.* While wisdom involves a process, it points to an ultimate goal that human should achieve. The article in your hand suggests that the ultimate purpose of education in Islam, may be the meaning of the concept of wisdom, *knowing the truths of existence and doing what is necessary*. The method of this research is document analysis, one of the qualitative research methods. As documents, Arabic and Turkish dictionaries, verses and tafsirs, in which the concept of wisdom is mentioned, have been examined. In addition, the works that contain the wisdom and education understanding of some Islamic thinkers and studies on religious education have been researched. The data collected at the end of this review were interpreted using descriptive and content analysis techniques.

Keywords: Religious Education, Education in Islam, Purpose of Education in Islam, Wisdom (Hikmah).

Giriş

Din eğitimi hem bir faaliyet hem de bir disiplin olarak coğrafyamızın geleneği olan İslam düşüncesinden beslenme imkânına sahiptir. Bu imkândan hareketle çalışmamız, İslam düşüncesinde önemli bir yer teşkil eden hikmet kavramını, İslam'da eğitimin gayesi bağlamında ele almaktadır.

Konuya giriş mahiyetinde *din eğitimi* ve *din öğretimi* ifadeleri açıklanacaktır, ancak bundan önce bir kalkış noktası olarak *eğitim* ve *öğretim* kavramları arasındaki fark izah edilecektir. Zira çoğu zaman bu iki kavram, yanlış olarak birbirleri yerine kullanılmaktadır. *Eğitim* kavramının anlamına bakıldığında, onun insanın yaşamdaki tüm tecrübelerini kapsayan ve ömür boyu devam eden bir olgu olduğu belirtilmektedir. *Öğretim* ise "bireyin yaşam boyu süren eğitiminin, okulda, planlı ve programlı olarak yürütülen kısmı"na denilmektedir. Dolayısıyla öğretim, oldukça geniş olan eğitimin bir alt unsurudur (Varış, 1998, ss. 7-10).

Bu ayrımdan hareketle *din eğitimi* "bireyin dinî davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme denemeleri süreci" olarak tanımlanmakta (Tosun, s. 23), bu eğitimin planlı-programlı olanına ise *din öğretimi* denilmektedir (Tosun, s. 27). *Din eğitimi* tabiri bu anlamından farklı olarak bir de disiplin manasında kullanılmaktadır. Bu manada *Din Eğitimi Bilimi* "bireyin dinî davranışlarında kendi yaşantıları vasıtasıyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme denemeleri sürecini geçmişi, bugünü ve geleceği ile, bilimsel metotları kullanarak, betimlemeye, açıklamaya ve kontrol altına almaya çalışan bilimsel disiplin" (Tosun, 2005, s. 34; Ayrıca bkz. Aydın, 2019, s. 175) şeklinde tanımlanmaktadır. Günümüzde *Din Eğitimi Bilimi,* kendine mahsus konu alanları, yöntemleri ve ilkeleri olan bağımsız bir disiplindir (Altaş & Arıcı, 2012, s. 61). Bu disiplinin gayesi "araştırma alanına giren din eğitimi gerçekliğini bütün boyutlarıyla bilimsel metod ve teknikler kullanarak betimlemeye, açıklamaya ve kontrol altına almaya çalışmaktır." (Tosun, 2005, s. 71). Diğer bir ifadeyle bu disiplin, başta Tanrı'nın varlığı olmak üzere din, insanın menşei, yeryüzündeki anlamı ve geleceği ile ilgili konuları açıklamayı ve bunları öğretime müsait

kılmayı amaçlamaktadır (Bilgin, 1988, s. 28). Söz konusu amaç, bir disiplinin amacıdır ve din eğitimi faaliyetinin gayesiyle farklılık arz etmektedir.

Bu çalışmada bir faaliyet olarak din eğitiminin gayesine dair görüşler incelenecek ve İslam'da eğitimin nihai gayesinin İslam anlayışına dayalı hikmet kavramının içerdiği anlamlar olabileceği belirtilecektir. Hikmetin İslam düşüncesindeki seyrine bakıldığında çok çeşitli anlamlara sahip olduğu görülmektedir (Korlaelçi, 2014, s. 333). Elmalılı Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) hikmetin anlamlarını toplu olarak şu şekilde sıralaması, bu kavramın zengin anlam içeriklerine dair güzel bir örnek sunmaktadır:

> "Sağlam bilgi, güzel huy, faydalı sanat, herkesin faydasına olan hizmet, sebep ve sebebiyet, bir kötülüğü önlemek için yapılan herhangi bir şey, ibret ve ders almayı gerektiren herhangi bir söz ve nasihat, tuhaf bir şeyin sırrını anlamaya yönelik çaba, peygamberlik, sağlam gelenekler, Allah'ın değişmez kanunları, peygamberin sünnetleri, şeriat, din, kitap, Kur'an, İncil." (Yazır, t.y., s. 216).

Bu anlam katmanlarıyla birlikte hikmet, Arapça sözlüklerden birinde şöyle tanımlamıştır: "Sana nasihat ile seni kötülüklerden meneden veya çirkin bir şeyden alıkoyan yahut iyilik yapmaya çağıran her kelime/söz, hikmettir" (İbn Düreyd, t.y., s. 186). Bu tanıma göre insanı kötülükten, çirkinlikten alıkoyan veya iyiliğe yönelten her söz, hikmetin kapsamına dâhildir (Bkz. Tan, 2000, ss. 22-25). Burada hikmetin, insanı kötü olan şeylerden engelleyen veya iyi olan şeylere sevk eden sözel vasıtalara ve imkânlara işaret ettiği söylenebilir. Öte yandan hikmet, *insanın varlığın hakikatlerini bilmesi ve onun gereğini yerine getirmesi* olarak da tanımlanmıştır (Cürcânî, t.y., ss. 123-124; Cürcânî, 2014, ss. 64-65). Bu anlamıyla hikmet, bir faaliyet olarak İslam'da eğitimin nihai hedefi olabilir mi?

Bu araştırmanın amacı, hikmet kavramının İslam düşüncesindeki seyrini takip ederek onun İslam'da eğitimin nihai gayesi olabileceğini göstermektir. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak hikmet kavramının sözlüklerdeki karşılığına, Kur'an'da kazandığı anlamlara ve çeşitli İslam düşünürlerinin bu kavrama dair görüşlerine yer verilmiştir. Ardından eğitimin ve din eğitiminin gayeleri irdelenmiş, İslam'da eğitimin nihai gayesinin hikmet olup olamayacağı sorgulanmıştır. En sonda ise bu araştırmanın bulguları ile benzer çalışmaların bulguları karşılaştırılarak bir sonuca varılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmanın yöntemi, *nitel araştırma* yöntemlerinden *doküman incelemesi*dir. Nitel araştırma, bir konuyu veya olguyu açıklığa kavuşturmak için gözlem, görüşme ve doküman inceleme gibi yöntemlerin kullanıldığı bir araştırmadır (Yıldırım & Şimşek, 2000, s. 19). *Doküman incelemesi* ise araştırılmak istenen konu hakkındaki yazılı belgelerin incelenmesine dayanan bir yöntemdir (Yıldırım & Şimşek, 2000, s. 140). Bu çalışmada doküman olarak hikmet kavramının geçtiği Arapça ve Türkçe sözlükler, ayetler, tefsirler, kimi İslam düşünürlerinin hikmet ve eğitim kavramına dair görüşlerinin yer aldığı eserler ve din eğitimiyle ilgili çalışmalar incelenmiştir. Bunlarla birlikte İslam düşüncesinde hikmeti konu alan müstakil çalışmalar da incelenmiştir (Bkz. Doğan, 1997; Kutluer, 1998; Sönmez, 1998; Tan, 2000; Yaz, 2000; Kuzu, 2002; Yaman, 2008; Şavlı, 2014). Bu çalışmada, birçok alanla ilintili olan hikmet kavramı, İslam düşünce geleneğinin bel

kemiği alanları olan Tefsir, İslam Felsefesi, Kelâm ve Tasavvuf alanlarıyla sınırlandırılmıştır.

En nihayetinde toplanan veriler, *betimsel* ve *içerik analizi* teknikleri kullanılarak yorumlanmıştır. *Betimsel analiz*, nitel araştırmalarda konuyla ilgili doğrudan alıntılara yer verilen bir analiz türü iken *içerik analizi* ise toplanan verilerin belli başlıklar altında toplandığı ve bunların derinlemesine ele alındığı bir analiz türüdür (Yıldırım & Şimşek, 2000, ss. 158-165). Bu çalışmada da İslam düşüncesinde hikmet ve eğitimle ilgili bazı tanımlamalar doğrudan alıntı şeklinde verilmiştir. Bunun yanı sıra hikmet ve eğitimle ilgili elde edilen içerikler arasında anlamlı bağlantılar kurulmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Bulguları

Sözlüklerde Hikmet

"Hikmet" kelimesi "ha-ke-me" fiilinin (hakeme/yahkümü/hükm) masdarı olan "hükm"den türeyen bir isimdir (Cevherî, 1990, s. 1901; İbnü'l Esir, 1963, s. 419; İbn Manzur, t.y., s. 141). "H-k-m" kökünün ilk anlamı, "engellemek, alıkoymak"tır (İbn Fâris, t.y., s. 91; İsfahânî, 1961, s. 126). Bu engelleme, alıkoymanın zulümden menetmek anlamı (İbn Fâris, t.y., s. 91) olduğu gibi bir şeyi ıslah etmek için engelleme, alıkoyma anlamı (İsfahânî, 1961, s. 126) da vardır. Her iki anlama da uygun olarak hayvanın gemine, hayvanı yular ile kontrol ettiği ve sağa sola sapmaktan engellediği, alıkoyduğu için "hakeme" denilmiştir (İbn Fâris, t.y., s. 91; Cevherî, 1990, s. 1902; İsfahânî, 1961, s. 126; İbn Manzur, t.y., s. 144). Bu bağlamda hikmetin insanı zulümden alıkoyduğu için *adalet*, cahillikten alıkoyduğu için *ilim* ve sefihlikten alıkoyduğu için *hilm* manalarını alması, "h-k-m" kökünün ilk anlamı olan "engellemek, alıkoymak" manasına dayandırılmaktadır (Tan, 2000, ss. 22-23; Yaman, 2008, s. 25).

"H-k-m" kökünün ikinci anlamı, "hüküm"dür. Hüküm ise "yargılamak", "bir şeyin lehine ve aleyhine karar vermek" manasına gelir (Cevherî, 1990, s. 1901). Başka bir ifadeyle "bir şey hakkında hükmetmek, onun belirli bir şekilde olduğuna veya olmadığına karar vermektir" (İsfahânî, 2006-2007, s. 331). "Hüküm" kelimesi ayrıca, ilim ve fıkıh (anlayış/kavrayış) anlamına da gelir (İbn Manzur, t.y., ss. 140-141). "Hüküm" ile "hikmet" kelimeleri, ilim ve fıkıh manalarında eşanlamlıdır. Bununla birlikte, Râgıb el-İsfahânî'ye (ö. 5/11. yüzyılın ilk yarısı) göre "hüküm hikmetten daha geneldir. Onun için her hikmet bir hükümdür, fakat her hüküm bir hikmet değildir; çünkü hüküm, bir şeyi ölçü alarak başka bir şey hakkında karar vermektir." (İsfahânî, 2006-2007, ss. 332-333).

"H-k-m" kökünün esas fiili olan "ha-ke-me" kelimesi, "ahkeme" kalıbında kullanılırsa yani ahkeme-yuhkimu-ihkâm şeklinde gelirse o zaman "ahkeme" fiili, "sağlam yapmak, sağlamlaştırmak" manasına da gelir. Bu bağlamda Cevherî (ö. 400/1009), "hakîm" kelimesine hem "işleri gereği gibi sağlam ve kusursuz yapan" hem de "âlim ve hikmet sahibi" anlamlarını verir (Cevherî, 1990, s. 1901). İbnü'l Esir (ö. 606/1210) de Cevherî'nin verdiği manaya benzer şekilde, hakîm kelimesine hem "eşyayı sağlam ve mükemmel şekilde yapan" hem de "hikmet sahibi" anlamlarını verir (İbnü'l Esir, 1963, ss. 418-419).

Özetlemek gerekirse, hikmet kelimesi "h-k-m" kökünden türemiştir. Bu kökün birinci anlamı "engellemek, alıkoymak"; ikinci anlamı, "yargılamak, bir şeyin lehine ve aleyhine karar vermek, ilim ve fıkh"; üçüncü anlamı ise "sağlam yapmak, sağlamlaştırmak"tır. "H-k-m" kökünün bu anlamlarının, hikmet kavramına verilen manalarla yakın ilişkileri

olduğu düşünülmektedir. Bu ilişkiyi görebilmek için Arapça sözlüklerde hikmet kavramının yapılan tanımlarına daha yakından bakmak gerekir.

İbn Düreyd (ö. 321/933), "h-k-m" maddesini açıklarken "hikmet"i şöyle tanımlamıştır: "Sana nasihat ile seni kötülüklerden meneden veya çirkin bir şeyden alıkoyan yahut iyilik yapmaya çağıran her kelime/söz, hikmettir." (İbn Düreyd, t.y., s.186). Onun bu tanımına göre insanı kötülükten, çirkinlikten alıkoyan veya iyiliğe yönelten her söz, hikmetin kapsamı içerisindedir. Bu sözün, eylemsel bir güce sahip olması manidardır. Burada hikmetin, insanı kötü olan şeylerden alıkoyan veya iyi olan şeylere sevk eden sözel vasıtalara ve imkânlara işaret ettiği ve en nihayetinde *araçsal bir işlev* gördüğü söylenebilir.

Râgıb el-İsfahânî (ö. 5/11. yüzyılın ilk yarısı)'ye göre hikmet, ilim ve akılla hakka isabet etmektir. Ancak hikmetin anlamı, Allah veya insan için kullanılmasına göre farklılık arz etmektedir. Hikmet, Allah için kullanıldığında varlıkları bilmesi ve mükemmel bir şekilde yaratması, insan için kullanıldığında ise varlıkları tanıması ve iyi işler yapması anlamına gelir. Aynı zamanda bu Lokman Sûresi 31/12'de belirtilen Hz. Lokman'ın kendisi ile nitelendiği vasıftır (İsfahânî, 1961, s. 127).

İbn Manzur (ö. 711/1311) ise *muhakkem* kelimesini açıklarken, onun hikmete mensup (hikmet sahibi), tecrübeli ve olgun kişi olduğunu aktarır ve buradaki hikmetin *adl* olduğunu vurgular. Ona göre hikmet kelimesi insan için kullanıldığında "dengeli olma, orta yol üzerinde bulunma, adalet niteliği taşıma" manalarına gelir. Ayrıca onun, "muhakkem" kelimesini hem hikmetli hem de tecrübeli kişi olarak aktarması (İbn Manzur, t.y., s. 143) beşerî hikmetin tecrübeyle olan ilişkisi bakımından kayda değerdir.

Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413) de *et-Ta'rifat* başlıklı kitabında çeşitli hikmet tanımlarına yer verir: "Kendisinde eşyanın hakikatlerinin varlıkta oldukları hâl üzere insan gücü ölçüsünde araştırıldığı bir ilimdir", "ilim ile beraber amel", "insanın gücü ölçüsünde nefsü'l emr'de hak olanın kendisinden faydalandığı şeydir", "hakka uygun her söz", "faydasız ve gereksiz fazla laftan korunmuş akla uygun söz" (Cürcânî, t.y., ss. 123-124). Bunlara ek olarak hikmet-i ilâhiyyeyi de şöyle tanımlar: "Bizim irâde ve kudretimizde olmaksızın, maddeden mücerred olan hâricî varlıkların hallerinden bahseden ilimdir. Bu ilmin, eşyanın hakikatlerini her nasılsalar o hal üzere bilmek ve ona göre davranmak olduğu söylenir." (Cürcânî, 2014, ss. 64-65). Kısaca ona göre hikmet, *insanın gücü ölçüsünce eşyanın hakikatini bilmesi ve ona uygun davranmasıdır.* Bu anlamıyla hikmetin, bir *süreci* içermekle birlikte onun kendi başına bir nihai *amaç* olduğu da söylenebilir.

Yukarıdaki hikmet tanımlarına bakıldığında, hikmetin Allah'a ve insana nispet edilmesine göre manasının farklılaştığı görülmektedir. Bununla beraber sözlüklerde hikmete verilen manaları şu şekilde sıralamak mümkündür: Adalet, ilim, hilm, fıkıh (anlayış/kavrayış), "söz ve fiilin sağlamlığı ve mükemmelliği", "insanı kötülükten alıkoyan veya iyiliğe yönelten her kelime", "ilim ve akılla hakka isabet etmek", "dengeli olma, orta yol üzerinde bulunma, adalet niteliği taşıma", "kendisinde eşyanın hakikatlerinin varlıkta oldukları hâl üzere insan gücü ölçüsünde araştırıldığı bir ilim", "ilim ile beraber amel", "insanın gücü ölçüsünde nefsü'l emr'de hak olanın kendisinden faydalanıldığı şey", "hakka uygun her söz", "faydasız ve gereksiz laftan korunmuş akla uygun söz", "eşyanın hakikatlerini her nasılsalar o hal üzere bilmek ve ona göre davranmak". Hikmetin bu tanımları arasında "insanı kötülükten alıkoyan veya iyiliğe

yönelten her kelime" anlamı, bu kavrama *araçsal* bir fonksiyon yüklemektedir. Burada amaç kötülükten sakınmak veya iyiliğe yönelmektir, bu amaca hizmet eden her söz hikmettir. Oysa hikmetin daha felsefi manalarından olan "eşyanın hakikatlerini her nasılsalar o hal üzere bilmek ve ona göre davranmak" anlamı, onun kendi başına bir amaç oluşuna işaret etmektedir. Demek ki hikmet, *aracı* da *amacı* da kapsayan külli bir kavramdır. Hikmetin bu iki anlamını da dikkate alarak onun için, insanın gücü ölçüsünde eşyanın hakikatlerini bilme ve ona uygun davranma yolunda hem *aracı* hem de *amacı* kapsadığı söylenebilir.

Kur'an'da Hikmet

Hikmetin esas olarak Kur'anî bir kavram olduğu ve İslam düşünürlerinin hikmet anlayışlarında, kadim dönemlerin zengin mirasının izleri bulunmakla birlikte asıl ilhamın Kur'an ve hadislerden alındığı belirtilmektedir (Nasr, 2007a, ss. 59-60). Kur'an'da hikmet kavramına bakıldığında onun on yerde "kitap", üç kez "mülk", birer kez de "mev'iza", "hayır", "âyet" kelimeleriyle birlikte geçtiği görülmektedir (Abdulbâkî, 1990, ss. 213-214). Hikmetin Kur'an'da farklı kelimelerle birlikte kullanılması, onun işaret ettiği anlamlar konusunda farklı yorumlara neden olmuştur (Kutluer, 1998, s. 503).

Tabiin dönemi müfessirlerinden Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767) Kur'an'daki hikmet kavramının beş anlamı olduğunu belirtmiştir: Bunlar Kur'an'daki emir ve yasaklardan oluşan öğütler, ilim ve fehm (anlayış/kavrayış), nübüvvet (peygamberlik), Kur'an'ın tefsiri ve bizzat Kur'an'ın kendisidir (Süleyman, 1998, ss. 28-29).

Muhammed b. Cerîr Taberî (ö. 310/923), "Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir" (Kur'an 2:269; bkz. Altuntaş & Şahin, 2011) ayetinde geçen hikmet kelimesini "söz ve fiilde anlayış ve isabet" olarak tefsir etmiştir (Taberî, t.y., ss. 205-206). "Allah, sana kitabı (Kur'an'ı) ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğin şeyleri öğretmiştir" mealindeki ayette (Kur'an 4:113) geçen hikmet kelimesini de "Allah'ın hükümlerini anlama bilgisi" olarak yorumlamıştır (Taberî, t.y., s. 403).

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1126), Bakara 2/129'daki hikmet kelimesini "söz ve amelde isabet ve her şeyi yerli yerine koymak" olarak tanımlamıştır. Ona göre hikmet bu anlamıyla insanı, cehalet ve hatadan alıkoyan şey demektir (Râzî, 1988-1989, s. 474). Öte yandan Râzî, Bakara 2/269'da geçen hikmetten muradın ya "ilim" veyahut da "yerli yerinde yapılan iş" olduğunu belirtmiştir. Ona göre hikmetin bu iki mana (ilim ve amel) dışında kalması mümkün değildir. Ayrıca Râzî, Hz. İbrahim'in duasındaki "Rabbim, bana bir hüküm ihsan et!" (Kur'an 26:83) ifadesindeki hüküm kelimesini nazarî hikmete, "ve beni salihler arasına kat" (Kur'an 26:83) şeklindeki ifadesini de amelî hikmete yormuştur (Râzî, 1988-1989, ss.516-517). Bununla birlikte Râzî'nin *nazari hikmet* ve *ameli hikmeti* sadece peygamberlere veya Müslümanlara mahsus bir lütuf olarak görmemesi (Kutluer, 1998, s. 504) oldukça dikkat çekicidir. Buna göre her iki anlamıyla da hikmet, insanların tümüne şamildir.

Mahmud Zemahşerî (ö. 538/1144) ise Bakara 2/269'da geçen hikmeti, "ilim ve amel uygunluğu" şeklinde tefsir etmiştir. Ona göre Allah indinde hakîm kişi, ilmiyle amel eden âlimdir (Zemahşerî, t.y., s. 396). Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273) de bu ayeti yorumlarken hikmet görüşünü şöyle açıklamıştır: "Hikmet 'ihkâm (sağlam tutmak, sağlam yapmak)'tan mastardır. Bu ise söz veya fiilde işi sıkı tutmak, sağlam

yapmaktır." Bu çerçevede ona göre insanı üstün kılmaya yarayan her şey hikmet olarak düşünülebilir. Hikmetin asıl anlamı "kendisi vasıtasıyla sefihlikten uzak durulan şey"dir. Sefihlik ise, çirkin olan her türlü iş olduğuna göre, insanı çirkinlikten uzak tutan ilim, akıl, fehm (kavrayış/anlayış), Kur'an ve Sünnet, hikmet olarak görülebilir (Kurtubî, 1997-2003, s. 559).

Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373), Bakara 2/129 ayetini tefsir ederken kendinden öncekilerin hikmet tanımlarını ve yorumlarını vererek bir kısmına göre hikmetin "Sünnet", diğer bir kısmına göre ise "dinde anlayış" olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu ikisi arasında bir çelişki yoktur (İbn Kesîr, 1993, ss. 570-572). Bununla birlikte İbn Kesîr, Bakara 2/151 ve Bakara 2/231 ayetlerini yorumlarken buralarda geçen hikmetin "Peygamberin Sünneti" olduğunu belirtmiştir (İbn Kesîr, 1993, ss. 624-928). Buna karşılık, Bakara 2/269 ayetini tefsir ederken de hikmetin peygamberliğe hasredilemeyeceğini öne sürmüştür. Ona göre hikmetin en yüce tecellisi peygamberliktir, ancak hikmet peygamberlikten daha geniştir. Peygamber olmayana da hikmet verilebilir (İbn Kesîr, 1993, s. 1052).

Çağdaş müfessirlerden Muhammed Abduh (ö. 1905)'a göre Bakara 2/269'daki hikmet "sağlam bilgi" demektir. Bu sağlam bilgi, insanın iradesine hâkim olur ve onu doğru işe yönlendirir. İnsanı doğru işe sevk etmeyen ilim malumattır. Hikmetin malumattan farkı ise iradeyle olan ilişkisidir. Dolayısıyla, insanı dünya ve ahiret saadetine erdiren, ancak sağlam bir ilmin sonucu olarak ortaya çıkan doğru bir ameldir. Hikmetin anlaşılmasını sağlayan tek tartı ise akıldır. Öğrencisi Muhammed Reşîd Rızâ (ö. 1935) da benzer şekilde hikmeti, "iradeyi yararlı iş yapmaya yönelten sağlam bilgi" olarak tanımlamıştır. Ona göre yararlı iş, hayrın ta kendisidir. Hikmetin aracı ise akl-ı selimdir. Dolayısıyla hikmetli insan, bilgili, ilmiyle amel eden ve pek çok hayrın kaynağı olan kimsedir (Abduh & Rızâ, 2011, ss. 132-135).

Son devir müfessirlerden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942) ise tefsirinde hikmete genişçe yer vermiş ve onu şöyle tanımlamıştır: "En genel anlamda hikmet; fayda, yarar ve ihkâm anlamlarından dolayı her güzel bilginin ve her faydalı işin ismi olmuştur." Yazır, devamında bu tanımı şöyle izah etmiştir: "Yani bir işi körü körüne değil de, önünü sonunu düşünerek ve ondan doğacak bütün tehlikeleri bertaraf etmeyi gözeterek yapmak demektir. Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki; hem ilim, hem iş yapmak hikmetin en esaslı manasını teşkil eder." Ona göre *nazarî anlamda hikmet*, varlıktaki ilâhî kanunların uygulanış şeklini gözlemlemek ve bunlar üzerinde düşünüp bir sonuca varmaktır. Hikmetin *amelî* yönü ise *nazarî* hikmetin Allah'ın yardımıyla insanda yerleşik bir duruma gelmesi ve insanın derecesine göre, ilâhî ahlâk ile ahlâklanmasıdır. Bu noktadan hareketle hikmetin *nazarî* yönünün, *amelî* yönünün ön şartı olduğu söylenebilir. Yani hikmet ya gerçek bilgi ya da doğru amel değil, bu ikisinin bütünüdür (Yazır, t.y., ss. 204-214). Kısaca ona göre hikmet, doğru bilgi olan *nazari hikmetin* ve faydalı iş olan *ameli hikmetin* birlikteliğinden meydana gelen bir ilahi lütuftur.

Buraya kadar zikredilen müfessirlerin hikmet anlayışlarını değerlendirmek gerekirse, bunlar kısmen benzer olsa da çoğunlukla farklıdır. Bununla birlikte müfessirlerin hikmet tanımlarını iki kategoride ele almak mümkündür: 1. H-k-m kökünün temel anlamları dikkate alınarak yapılan hikmet tanımları. Bu kategoriye örnek olarak hikmetin şu tanımları verilebilir: "fehm (anlayış/kavrayış) ve ilim", "söz ve fiilde isabet", "ilim veya yerli yerinde yapılan iş", "ilim-amel uygunluğu", "kendisi vasıtasıyla sefihlikten uzak

durulan şey", "iradeli iş yapmaya yönelten sağlam bilgi", "doğru bilgi ve faydalı iş". 2. Hikmet kelimesinin Kur'an'da geçtiği bağlamlar dikkate alınarak yapılan hikmet tanımları. Bu kategoriye örnek olarak da hikmetin şu tanımları verilebilir: "Kur'an'ın kendisi", "Kur'an'ın tefsiri", "Kur'an'daki emir ve yasaklardan oluşan öğütler", "Hz. Peygamber'in Sünneti", "nübüvvet". Burada müfessirlerin hikmeti, İslamî bir bakışla daha spesifik olarak tanımladıkları söylenebilir.

İslam Düşünürlerine Göre Hikmet

Müslümanlar, Yunan felsefesiyle karşılaşmadan önce hikmet kavramını çoğunlukla üç anlamda kullanıyorlardı. 1. Cahiliye dönemindeki hikmet anlayışını yansıtan tanımlar. Bu tanımlardan birine göre hikmet, "varlıkta gizli olan gerçeğin açığa çıkarılıp lafza dökülmesidir." (Kutluer, 1998, s. 505). 2. H-k-m kökünün temel anlamları doğrultusunda yapılan tanımlar. Bu yöndeki tanımlardan birine örnek vermek gerekirse, "Sana nasihat ile seni kötülüklerden meneden veya çirkin bir şeyden alıkoyan yahut iyilik yapmaya çağıran her kelime/söz, hikmettir." (İbn Düreyd, t.y., s.186). 3. Hikmet kelimesinin Kur'an'da ve hadislerde geçtiği bağlamlar dikkate alınarak yapılan çeşitli tanımlar. Sözgelimi Taberî, "Allah, sana kitabı (Kur'an'ı) ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğin şeyleri öğretmiştir" mealindeki ayette (Kur'an 4:113) geçen hikmet kelimesini "Allah'ın hükümlerini anlama bilgisi" olarak yorumlamıştır (Taberî, t.y., s. 403).

İslam düşünürleri, tercüme faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte Yunan felsefesiyle tanışmış ve hikmet kavramını daha çok "felsefe, felsefî ilim, aklî ilimler" gibi anlamlarda kullanmaya başlamışlardır (Kutluer, 1998, s. 506). Seyyid Hüseyin Nasr'a göre bundan sonraki süreçte İslam düşünürlerinin hikmet anlayışlarında, Yunanlıların felsefeden ne anladıkları etkili olmuştur. Sözgelimi o dönemlerde felsefenin (phila-sophia), *hikmetin tercih edilmesi* olarak tanımlanması İslam filozofları tarafından felsefe ile hikmet arasında doğrudan bir ilişki olduğu kanısını uyandırmıştır. Nitekim ilk Müslüman filozof olarak bilinen Ya'kûb b. İshak el-Kindî (ö. 252/866), "phila-sophia"nın karşılığı olarak felsefe ve hikmeti kullanmış olsa da esas olarak felsefeyi "hikmet sevgisi" şeklinde tanımlamıştır. Kindî, metafiziğe de "hikmetler hikmeti" adını vermiştir. Bununla birlikte, dört temel faziletin (hikmet, şecaat, iffet ve adalet) birincisi olarak hikmeti göstermiştir. Kindî ile birlikte birçok İslam düşünürü de "felsefeyi hikmetin kendisi değil hikmet sevgisi, hikmetin talep edilmesi ve sistemli şekilde araştırılması olarak anlamışlardır." (Nasr, 2007b, s. 42).

İslam filozoflarından Fârâbî (ö. 339/950) ise hikmeti şöyle tanımlamıştır: "Hikmet, en mükemmel (faziletli) varlıkların en mükemmel (faziletli) bilgisidir." Ona göre hikmet, insana hakiki bir mutluluk verir, *amelî hikmet* ise bu mutluluğa ulaşmak için yapılması gerekli şeyleri bildirir. Aslında *ameli hikmet*, hikmetin kendisi değildir, hikmete ulaşmada yapılması gerekli bir şeydir. Ona bu ad, ancak mecaz ve teşbihle verilmiş olabilir (Fârâbî, 1987, ss. 47-48). Bu tanıma ilaveten ona göre hikmet, "en üstün ilimle en yüce şeyleri akletmek"tir (Fârâbî, 1985 akt. Kutluer, 1998, s. 506). Burada belirtilmesi gereken bir husus, Fârâbî'nin hikmeti, hem bir ilim türü olarak metafizik anlamında, hem de insanın bir vasfı olarak "akletmek" için kullanmasıdır.

Benzer şekilde İbn Sînâ'ya (ö. 428/1037) göre de hikmet metafiziktir. Çünkü hikmetin daha önceki düşünürler tarafından yapılmış olan "en üstün bilinen hakkındaki en üstün bilgi", "en doğru ve sağlam bilgi", "bütün varlıkların ilk sebeplerinin bilgisi" şeklindeki

üç tanım da metafiziğe işaret eder (İbn Sînâ, 2004, ss. 3-4). İbn-i Sina hikmeti metafizik olarak kabul etmekle birlikte onu insana ilişkin bir özellik olarak görüp şöyle tanımlamıştır: "beşerî gücün elverdiği ölçüde insanî nefsin kavramları tasavvur etmek, nazarî ve amelî doğruları/hakikatleri tasdik etmek suretiyle kemale ermesidir" (İbn Sînâ, 1953, s. 13). O halde İbn-i Sînâ için hikmet bir ilim dalı olarak metafiziktir, aynı zamanda o insanın varlık hakkında nazari bilgiye sahip olmasını ve buna uygun eylemlerde bulunarak kemale ermesini ifade eder.

Hikmet konusunda Gazzâlî (ö. 505/1111)'ye bakıldığında onun önemli eseri İhya'u Ulum'id-Din'de bu kavramı, ilim anlamında kullanmakla birlikte (Gazzâlî, 1974, s. 17, 26, 102, 129, 154) bazı yerlerde "ilim ve hikmet" şeklinde beraber kullandığı (Gazzâlî, 1974, s. 4, 25, 118, 155, 256) da görülmektedir. Bununla beraber bazı ifadelerinden onun düşüncesinde hikmetin, ilmin özel bir türü olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre bu özel ilim, ilminin gereğini yerine getiren, temiz düşünce ve huzur-u kalp ile Allah'ı zikreden âlime keşf ve ilham yoluyla verilir (Gazzâlî, 1974, s. 181, 182, 164). Buradan hareketle onun düşüncesinde hikmetin sadece insani çaba ile elde edilen ilim olmadığı, ilmiyle amel eden âlime verilen özel bir ilim olduğu söylenebilir.

Sühreverdî'ye (ö. 587/1191) gelindiğinde ise onun "Hikmetü'l İşrak" adı verilen felsefesinde bilgiye ulaşmanın iki temel yolundan söz edilmektedir. Birinci yol, Meşşailerin kullandığı akıl yürütme (bahs) yoludur, ikincisi ise mistik tecrübe ve sezgiye dayalı kulluk (teellüh) yoludur. Ona göre "eğer bir kişi aynı anda hem teellühte hem de araştırmaya dayalı yöntemde derinleşmiş ise, bu kişi liderliği hak eden Allah'ın halifesidir." Dolayısıyla ona göre hakikatin bilgisine bu iki yolun birlikte kullanılması ile ulaşılır. Bununla birlikte onun, kulluk ve ahlaki arınmayı içeren (teellüh) yolunu, diğer yola önceledi̇ği görülmektedir (Sühreverdî, 2015, ss. 8-17).

Nasr'a göre Sühreverdî'den önceki İslam düşünürlerinde de görülen felsefî düşünme ile erdemli hayat arasındaki bağ, ondan sonra daha açık hale gelmiştir. Artık İslam dünyasının tümünde *hakîm* kişi, sadece zihinsel kavramlar konusunda sofistike tartışmalar yapan biri olarak değil, aynı zamanda teorik olarak bildiği hikmete uygun bir hayat yaşayan biri olarak görülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla Sühreverdî ile İslam felsefesinde yeni bir döneme girilmiştir (Nasr, 2007b, s. 43).

Ne var ki Sühreverdî ile aynı yüzyılda yaşamış olan İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198), ondan oldukça farklı bir hikmet anlayışına sahip olduğu görülmektedir. İbn Rüşd, hikmet kavramını daha çok felsefe anlamında kullanmıştır. Örneğin "(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et" (Kur'an 16:125) mealindeki ayeti yorumlarken buradaki "hikmet" yolunun kıyas ve istidlale dayalı *felsefe*, "güzel öğüt" yolunun *vaaz ve nasihat*, "en güzel şekilde mücadele" yolunun ise *kelam ilmi*ne karşılık geldiğini belirtmiştir. Ona göre insanların seviyesini dikkate alıp bu üç yoldan birini tercih etmek gerekir (İbn Rüşd, 2016, ss. 75-85). Buradan hareketle İbn Rüşd'ün düşüncesinde hikmetin, teorik-pratik bütünlüğünden ziyade düşünmeye dayalı felsefe anlamına geldiği söylenebilir.

İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'ye gelindiğinde onun *Fususû'l-Hikem* adlı eserinin girişindeki şu ifadeleri, onun hikmet anlayışına dair bir ipucu vermektedir: "Ümmetlerin farklılığı nedeniyle dinler ve mezhepler farklı farklı da olsa, hikmetleri en kadim makamdan tek ve en yakın yolla kelimelerin kalplerine indiren Allah'a hamd olsun!" Bu cümledeki

hikmetin "şeylerin hakikatlerini bulundukları hale göre bilmek" olduğu belirtilmiştir (İbnü'l Arabî, 2008, ss. 19-21). Bu anlamıyla hikmet, eşyanın hakikatlerine dair bilgilerdir. Fakat bu bilgiler sıradan olmayıp özel bir mahiyete sahiptirler. Bu bilgilerde harekete geçirme yani hükmetme gücü bulunmaktadır. Kur'an'da Hz. Davut ve Hz. Süleyman'a verildiği belirtilen hikmet, böylesi bir hikmettir (İbnü'l Arabî, 2008, s. 169). Bu hikmet ile Hz. Davut, dağlara ve kuşlara (Kur'an 21:79), Hz. Süleyman ise rüzgâra (Kur'an 38:36) hükmetmiştir. O halde, İbnü'l- Arabî'ye göre mutlak anlamda *Hakîm*, eşyanın hakikatlerini bilen ve ona düzen veren Allah'tır. Allah kendi makamındaki hikmeti, peygamberlere ve velilere verir. Peygamberler, kendilerine verilen bu hikmetin bir gereği olarak Allah'ın dilemesiyle mucizeler gösterebilirler. Veliler ise kendilerine verilen hikmetin gereği olan hükmetme gücünü aşikâr ederlerse, bu kibir ve eksiklik demektir (İbnü'l Arabî, 2015, ss. 30-32). Görüldüğü üzere İbnü'l-Arabi'ye göre hikmet, Allah'ın katından kelimelerin kalplerine indirilen, hükmetme gücü içeren özel bir bilgidir. Buradan hareketle onun hikmet anlayışının, İbn Rüşd'den ziyade Gazzâlî ve Sühreverdî'ye daha yakın olduğu söylenebilir.

Daha önce ifade edildiği gibi İslam filozoflarından Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ, hikmeti metafizik olarak ifade etmişlerdir. Bu filozoflardan farklı olarak Nasirüddîn Tûsî (ö. 672/1274) ise hikmeti metafiziği de içine alacak şekilde oldukça geniş bir şekilde açıklamıştır. Ona göre hikmet ilim ve amel olarak ikiye ayrılmaktadır. *İlim olarak hikmet*, "varlıkların gerçekte nasıl olduklarını doğru tasavvur etmek, yaratıcı akıl ve doğru düşünce ile onların özelliklerini ve mahiyetini ortaya çıkarmaktır." *Amel olarak hikmet* ise "gizli yetileri ortaya çıkarmak, çeşitli sanat ve mesleklerden faydalanmak ve iş deneyimleri elde etmek için gösterilen faaliyete denir." Hikmet, her şeyi olduğu hal üzere bilmek ve her işi yapılması gerektiği gibi yapmak olduğundan, varlıklar ne kadar çoksa o kadar hikmet vardır. Varlıklar ise iki türlüdür. Birincisi insanın şahsî iradesine bağlı olmayanlar ki buna *teorik hikmet*; ikincisi ise insanın şahsî iradesine bağlı olanlar ki buna da *pratik hikmet* denir. Bu tasnif çerçevesinde Tûsî, teorik hikmetin kısımları olarak ilahiyat (teoloji), felsefe, matematik, tabiat vb. ilimleri; pratik hikmetin kısımları olarak da ahlâk, ev kurma ve idare etmeyi, şehir ve ülke yönetimini sıralar (Tûsî, 2005, ss. 58-62).

Tûsî'nin hikmete dair bu tasnifi, oldukça kapsamlı görünmektedir. Bu tasnife göre varlıklar adedince hikmet vardır. Varlığı olduğu hal üzere incelemek ve bunun gereğini yapmak hikmettir. Bu anlamıyla hikmet, teoloji, felsefe, doğa bilimleri, insan ve toplum bilimleri, ahlak ve siyaseti kapsamakla birlikte bu ilimlere uygun hareket etmeyi de kapsar. Bu tanımdan hareketle hikmet için, *varlığa dair her türlü hakikati içeren ilim ve bu ilme uygun hareket etme* olduğu söylenebilir.

İslam düşünürlerinin hikmet anlayışlarını değerlendirmek gerekirse, ilk olarak onların bu kavramı farklı açılardan ele aldıklarını belirtmek gerekir. Bununla birlikte özellikle Sühreverdî'den sonra hikmet, metafizik ve felsefeyi de kapsayacak şekilde *varlıkların ve eşyanın hakikatini bilmek ve onun gereğini yapmak* olarak anlaşılmıştır. Bu manasıyla hikmet, aynı zamanda bir nihai gayedir. İnsanı bu nihai gayeye yakınlaştıran, ulaştıran her şey, hikmetin anlam yelpazesi içerisinde düşünülebilir. Bu bağlamda şu hususların hepsi hikmete dâhildir: İlim ve fıkıh (anlayış/kavrayış), adalet, insanı kötülükten alıkoyan veya iyiliğe çağıran her söz, hakka uygun her kelime, söz ve fiilde isabet, sağlam bilgi, güzel ve faydalı işler yapma, ilim-amel uygunluğu, metafizik, felsefe, varlığın hakikatini araştıran her türlü teorik ve pratik ilim, Kur'an'daki emir ve yasaklar, Kur'an'ın tefsiri, Kur'an'ın kendisi, nübüvvet (peygamberlik), Hz. Muhammed'in Sünneti.

Bununla birlikte insanı hikmete ulaştıran vasıtaları/imkânları *akıl* ve *vahiy* olarak ikiye ayırmak suretiyle (Tan, 2000, s. 253) analiz etmek mümkündür: 1. Hikmete akılla ulaşma çabasına örnek olarak *felsefe* ve *varlığın hakikatini konu edinen her çeşit ilmî faaliyet* verilebilir. Nitekim bazı İslam bilginleri (söz gelimi İbn Rüşd) felsefeyi hikmet olarak tanımlamış, bazıları ise (Tûsî gibi) varlığın hakikatini teorik ve pratik olarak araştıran her türlü ilmi faaliyeti hikmet olarak değerlendirmiştir. 2. Hikmete vahiyle ulaşma çabasına örnek olarak da *Kur'an ve Sünnet'e uygun bir yaşam tarzı* verilebilir. Bu manadan olsa gerek, bazı müfessirler Kur'an'daki emir ve yasaklara, Kur'an'ın tefsirine, Kur'an'a ve Hz. Muhammed'in Sünneti'ne hikmet adını vermişlerdir. Hem felsefeye ve her türlü ilmi faaliyete hem de Kur'an ve Sünnet'e hikmet denilmesi, hikmetin külli bir kavram olmasıyla açıklanabildiği gibi bunların hepsinin insanı hikmete taşıyan imkânlar/vasıtalar olmasıyla da açıklanabilir. Akla önem veren düşünürler (İbn Rüşd gibi), hikmeti felsefe olarak görürken, Kur'an ve Sünnet çerçevesi içinde hikmeti yorumlayan düşünürler (Gazzâlî, Sühreverdî, İbn'ül-Arabî gibi) ise onu, ahlaki anlamda saf ve temiz olan, bildikleriyle amel eden, başta peygamberler olmak üzere Müslümanlara, Allah tarafından verilen özel bir ilim olarak yorumlamışlardır.

İslam'da Eğitimin Gayesi Bağlamında Hikmet

Bu başlıkta kadim düşünce geleneğimizde önemli bir yer teşkil eden hikmet kavramı, bir başlangıç noktası olarak ilk önce eğitimin, sonra da din eğitiminin gayesi bağlamında ele alınacaktır. Genelde din eğitiminin, özelde ise İslam'da eğitimin gayesi sorgulanacak ve bu eğitimin nihai gayesinin hikmetin içerdiği anlamlar olabileceği belirtilecektir.

Literatürde eğitimin hedefleri *uzak, genel* ve *özel hedefler* olarak üç başlıkta ele alınmaktadır. *Uzak hedefler*, bir ülkenin eğitim hedeflerini oluşturmaktadır. Bu uzak hedeflerin daha somut ve uygulanabilir olması için belirlenen hedeflere, *genel hedefler* denilmektedir. *Özel hedefler* ise, belli bir alanda öğrenciye kazandırılması istenen bilgi, beceri, ilgi, tutum ve alışkanlıklardan oluşan hedeflerdir. Bu özel hedefler de kendi içinde *bilişsel, duyuşsal* ve *psikomotor* olmak üzere üç temel alana ayrılmaktadır. *Bilişsel alan*, insanın zihinsel yetileriyle ilgili hedefleri içerirken, *duyuşsal alan* insanın değer yargıları ve duygusal yönlerinin ağır bastığı hedefleri içermektedir. *Psikomotor alan* ise daha çok insanın zihin ve kas gücünün birlikte çalışmasını gerektiren becerilerle ilgili bir alandır (Kablan, 2017, s. 3-5).

Bu tasnifle birlikte eğitimin amaçları nelerdir sorusuna verilmiş birçok yanıt bulunmaktadır (Bkz. Büyükdüvenci, 1987, ss. 77-89; Cevizci, 2010, ss. 176-178). Bu yanıtlar eğitime yüklenen anlamla ilintili olarak farklılık arz etse de genel olarak eğitimin amaçları dört kategoride incelenmektedir: Bunlar bireysel, sosyal, ekonomik ve politik amaçlar olarak sıralanmaktadır. Bireysel açıdan eğitimin amacı, insanın kendini geliştirmesine yardım etmek iken, sosyal açıdan eğitimin amacı, insanın diğer insanlarla olan ilişkilerini geliştirmektir. Bununla birlikte eğitimin, bireyin ekonomik etkinliğini ve vatandaşlık sorumluluğunu geliştirme gibi ekonomik ve politik amaçları da vardır (Varış, 1998, ss. 18-20). Ancak analitik eğitim yaklaşımında, yukarıda sıralanan bu dört amaçtan ilk ikisi *özsel* ya da *asli amaçlar* olarak, son ikisi ise *arızi* ya da *araçsal amaçlar* olarak nitelendirilmektedir. Bu bakış açısına göre *eğitimin birincil amaçları* arasında başta bireyin özerkliği olmak üzere onun eleştirel düşünmesi ve ahlak eğitimi gelir. Eğitimin *ikincil amaçları* ise başta toplumun bekası ve kültürel değerlerin korunması olmak üzere

insanlarda yurttaşlık bilincini geliştirmek ve meslek eğitimi almalarını sağlamaktır (Cevizci, 2014, ss. 187-192).

Buradan hareketle eğitimin *birincil amaçları* olarak insanın bilgilenme ve öğrenme süreçlerini içeren *zihinsel gelişimi* ve doğru davranışlar sergilemeyi gerektiren *karakter gelişimi* (Cevizci, 2014, s. 186) söylenebilir. Zihinsel gelişimin bir parçası olan bilme isteği, insanın entelektüel gelişimine olanak sağlayan temel içgüdülerinden biridir. İnsan evvela kendini, evreni, bu evrendeki varlık nedenini, çevresinde olup biten şeylerin ardındaki hakikatleri bilmek ister. Buna "bilgelik tutkunluğu" (Tokatlı, 1973, s. 144) da denilebilir. Eğitimde bilgi/bilgilenme önemli olmakla birlikte daha da önemli olan şey, bilgiyi kendine mal etmedir. Kendine mal etme gerçekleştiğinde hakiki anlamda *öğrenme* gerçekleşmiş olur. *Öğrenme*, dinamik bir süreçtir, kişide kalıcı izli değişimler ve dönüşümler yaratır. Buna göre bir şeyi tam anlamıyla öğrenen bir insan, artık eski insan değildir, değişmiş ve dönüşmüştür. Bunun sonucu olarak da çevresinden kendisine doğru gelen uyaranları başka bir gözle değerlendirir ve bunlara her zamankinden farklı düşünsel, duyuşsal veya davranışsal tepkilerde bulunur (Özden, 2008, s. 14). Buna ek olarak çevredeki kültürel unsurların bir eğitim değeri haline dönüşebilmesi için, onun insanın zihninden geçerek ruhuna mal olması gerekir. Ancak insanın öz malı haline gelen kültürün eğitim açısından bir kıymeti vardır. Diğer bir deyişle, çevreden insana akan bilgi ve değerler, eğitim bakımından sadece hammaddedir. Bunlar ancak insanın öz malı haline geldiklerinde yani kişi tarafından içselleştirilerek yaşandığında insanın gelişimine katkıda bulunur (Egemen, 1965, s. 93).

Eğitimin gayesi nedir sorusuna verilebilecek başka yanıtların ihtimali olmakla birlikte çalışmamızda öne çıkarmak istediği yanıt şudur: *İnsanı zihinsel ve karakter bakımından geliştirmek.* İnsanın zihinsel gelişimi, eğitimin bilişsel hedefleri arasında iken, karakter gelişimi ise duyuşsal hedefleri arasında yer almaktadır. O halde çalışmamızda öne çıkardığımız bu gaye, yukarıda belirttiğimiz eğitimin *bilişsel* ve *duyuşsal hedefleri* alanına girmektedir. Peki, eğitimin bu gayesi din eğitimi için ne anlam ifade etmektedir? Bu gaye din eğitimi için de geçerli midir? Günümüzde her ne kadar eğitim seküler ve din eğitimi teolojik kaynaklı görünse de ikisinin amaçları arasında benzerlikler bulunmaktadır. İkisi de zihinsel ve karakter bakımından gelişmiş iyi insanlar yetiştirmeyi amaçlamaktadır (Keyifli, 2013, s. 123). Fakat din eğitimi, bu amacı gerçekleştirmeye çalışırken dinin katkısını etkin bir şekilde kullanmaktadır.

Kerim Yavuz'a göre din eğitiminin gayesi, insanların ahlaklı ve dindar bir şahsiyet kazanmaları yolunda yetişmelerini sağlamaktır (Yavuz, 1998, s. 78). Benzer bir bakış açısıyla Cemil Oruç, din eğitiminin hedeflerini şöyle sıralamaktadır:

> "1. Din eğitimi bir ahlak sistemi kurar. 2. Din eğitimi kişiye kendisini tanıtır. 3. Din eğitimi ideal insanı yetiştirir. 4. Din eğitimi ebedi mutluluğu hedefler. 5. Din eğitimi şahsiyeti disipline eder. 6. Din eğitimi özdisiplin sağlar." (Oruç, 2008, ss. 264-268).

Şükrü Keyifli ise eğitimde olduğu gibi din eğitiminde de *uzak, genel ve yakın amaçlar*dan söz edilebileceğini belirtmektedir. Ona göre din eğitiminin uzak amacı, ahlaklı iyi insandır. Din eğitiminin *genel amacı*, bireyin dinin gerektirdiği davranışlara sahip

olmasını; *yakın amacı* ise bireyin dine dair bilgiyi, duygu ve davranış bakımından içselleştirerek kendini yönetebilir olgunluğa gelmesini sağlamaktır (Keyifli, 2013, s. 122). Keyifli her ne kadar din eğitiminin amaçlarını ayırarak incelese de din eğitiminin üç amacında da bilgiyi eyleme ve hayata geçirmek önem arz etmektedir.

Görüldüğü üzere din eğitiminin belirtilen bu hedefleri, dinle ilgili *zihinsel bir bilinçlenmeyi (bilişsel hedef)* içermekle birlikte *bilgi, duygu ve davranış bütünlüğü olan ahlaklı bir insan yetiştirmeyi (duyuşsal hedef)* de içermektedir. Daha açık bir deyişle, din eğitiminin bu hedefleri, eğitimin *bilişsel* ve *duyuşsal hedefleri*yle aynı doğrultudadır. Söz konusu din, İslam dini olduğunda da durum değişmemektedir. Nitekim İslam düşünce geleneğinde eğitimin temel hedeflerinin neler olduğuna dair bir inceleme yaptığımızda karşımıza çıkan tablo genelde şu minvaldedir: *Bilgili ve ahlaklı insan yetiştirmek* veya *iyi insan yetiştirmek.*

İslam düşünürlerinden birkaç örnek vermek gerekirse sözgelimi Fârâbî (ö. 339/950)'nin düşüncesinde eğitimin temel hedefleri şu şekilde sıralanmıştır: "1. İnsanı yetkinleştirmek ve mutluluğa ulaştırmak, 2. İdeal toplumu meydana getirmek, 3. Lider yetiştirmek, 4. Uzmanlaşma, 5. Bilgi ve davranış bütünlüğü, 6. Ruh sağlığı" (Dam, 2016, s. 58-65). Görüldüğü üzere *bilgi ve davranış bütünlüğü*, eğitimin temel hedefleri arasında yer almaktadır.

İslam ahlak düşüncesinin önde gelen filozoflarından olan İbn-i Miskeveyh'e (ö. 421/1030)'e göre insanda *bilme ve yapma* olmak üzere iki güç bulunmaktadır. İnsan *bilme gücü* ile marifete yönelir, *yapma gücü* ile de işlerini düzgün ve sağlam yapar yani ahlak bakımından güzelleşir. İnsan bu iki gücün gereğini yerine getirdiğinde yani ilim ve güzel ahlaka sahip olduğunda mükemmel bir insan olur. İnsan bu mükemmelliğe eğitim ve alışkanlıklarla ulaşabilir (İbn Miskeveyh, 2013, s. 53-59). Buradan hareketle onun düşüncesinde genel olarak eğitimin amacının *bilen ve bildiklerine uygun yaşayan mükemmel insan yetiştirmek* olduğu söylenebilir.

Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) düşüncesinde İslam'da eğitimin genel hedefi *iyi insan yetiştirmek*tir. Ona göre insan ilim tahsil ederek ve nefsin kötü huylarından temizlenmiş ahlaklı bir yaşam sürerek kâmil bir mü'min ve hakiki bir mürşid olur (Gazzâlî, 1964, s. 232; Ayrıca bkz. Çelikel, 2009, s. 84-86). Benzer şekilde İbn Cemâa'ya (ö. 733/ 1333) göre de İslam'da eğitimin temel amacı ilim sahibi, edepli ve güzel ahlaklı insan yetiştirmektir. İbn Cemâa, eğitimle ilgili olarak yazdığı müstakil eserinin mukaddimesinde ilim öğrenmenin önemini vurgulamakta, kitabının ilerleyen bölümlerinde ise öğrenci ve öğretmenlerin ilimlerine uygun edepli ve ahlaklı bir yaşam sürmeleri için uymaları gereken kuralları madde madde izah etmektedir. Bunlar, onun eğitim düşüncesinde *ilim-amel* ve *ilim-ahlak* bütünlüğünün önem arz ettiğini göstermektedir (İbn Cemâa, 2012, ss. 53-225).

Bu doğrultudaki bir görüş de İbnü'l Hacc el- Abderî'ye (ö. 737/ 1336) aittir. Onun düşüncesinde eğitimin temel amacı, Kur'an ve Sünnet'e uygun bir çizgide, ruhen ve bedenen sağlıklı ve ahlaklı insanlar yetiştirmektir. Bununla birlikte eğitimle ilgili görüşlerinde *bilgi ve davranış uyumuna* dikkat çektiği görülmektedir (Taştekin, 2016, s. 483-493).

Yakın dönem İslam düşünürlerinden Muhammed Kutub'a (ö. 2014) göre ise genel olarak İslam'da eğitimin amacı iyi *insan yetiştirmek*tir (Kutub, 1975, s. 19). Yukarıda belirtilen

görüşlerden de anlaşıldığı üzere çoğu İslam düşünürü eğitimin amacının *iyi insan yetiştirmek* olduğu konusunda hemfikir gibidir (Koç, 2016, s. 118). Bu bağlamda ülkemizdeki din eğitimcileri de İslam'da eğitimin hedefinin, *iyi insan yetiştirmek* olduğunu belirtmektedirler (Bkz. Çam, 1994, s. 29; Parladır, 1995, s. 86; Keyifli, 2013, s. 122; Bayraktar, 2010, s. 17). Burada "iyi insan" ifadesinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. İslam'a göre iyi insanın özellikleri nelerdir?

Selahattin Parladır, İslam ahlakçılarına istinaden iyi insanın, hikmet, şecâat, iffet ve adâlet özelliklerini kendinde taşıyan insan olduğunu söylemektedir (Parladır, 1995, s. 81). Ona göre bu özelliklere sahip insan, aynı zamanda ahlâklı insandır. İslam eğitiminin genel hedefi, ahlaklı insan yetiştirmektir (Parladır, 1996, s. 67). Bayraktar Bayraklı ise Kur'an, Hadis ve Müslüman bilginlerin sözlerine dayanarak İslam eğitiminin gayelerini kısa ve uzun vadeli olarak ikiye ayırmaktadır. Kısa vadeli hedefler olarak şunları sıralamaktadır: İnsandaki potansiyel güçleri açığa çıkarmak, günlük ihtiyaçları gidermek, iyi insan yetiştirmek, insanları doğru yol üzere tutmak, karanlıktan aydınlığa çıkarmak, taklidi ortadan kaldırmak, söz ve davranış uygunluğunu sağlamak, evrensel ahlâkı inşa etmek ve tevhide ulaşmak. Uzun vadeli hedef olarak da ahiret hayatındaki ebedi mutluluğu belirtmektedir (Bayraklı, 1989, ss. 269-287).

Görüldüğü gibi literatürde İslam'da eğitimin hedeflerini ifade etme biçimleri farklı olsa da içerik açısından ortak bir kanaatin olduğu görülmektedir. Bu kanaate göre, bir faaliyet olarak İslam'da eğitimin asıl hedefi *bilgili, ahlaklı iyi insan yetiştirmek*tir. Daha açık bir ifadeyle İslam'da eğitimin hedefi, dinle ilgili çok malumata sahip insan yetiştirmek değildir, aksine teorik ile pratiği buluşturan yani ilmiyle amel eden, bildiklerini eyleme ve davranışa dönüştüren ahlaklı iyi insanlar yetiştirmektir. Bu hedefler de daha önce belirtilen hikmet kavramının anlam yelpazesine dâhil görülmektedir. O halde İslam'da eğitimin nihai gayesi hikmetin içerdiği anlamlar olabilir mi?

Hatırlanacağı gibi hikmet sözlükte *insanı iyiliğe yönelten veya kötülükten alıkoyan her söz veya kelime* olarak tanımlanmıştır. İslam düşüncesinde hikmetin bu kelime anlamı, zamanla felsefi bir hüviyet kazanarak *insanın gücü ölçüsünce varlığın ya da eşyanın hakikatlerini bilmesi ve ona uygun davranması* olarak genişlemiştir. Burada doğal olarak akla şöyle bir soru gelmektedir. İslam düşüncesinde insan, varlıkları nasıl bilebilir ve hangi kanallar aracılığıyla bu bilgilere ulaşabilir? Elbette ki bu sorunun cevabı her disipline ve bazen de düşünüre göre değişmekle birlikte burada genel kabul dikkate alınacaktır. Bu konudaki tartışmalar bir yana bırakılırsa, İslam düşüncesinde bilgiye ulaşmanın vasıtaları olarak genellikle akıl, vahiy ve duyu organları sıralanır (Bkz. Göktaş, 2008, ss. 159-179). Dolayısıyla bir Müslüman, bu kanallar vasıtasıyla kendisine gelen bilgilere dayanarak varlıkları tanıması ve bu tanıklığa/ tanışıklığa uygun olarak yaşaması gerekir. İnsanın varlıkları bilmesi ve tanıması, eğitimin *bilişsel*; insanın bu bilgiye uygun olarak yaşaması ise eğitimin *duyuşsal hedefleri* arasındadır. Görüldüğü üzere hikmetin anlamları, İslam'da eğitimin hedefleriyle doğrudan ilişkilidir.

Farklı bir ifade ile söylemek gerekirse İslam'da eğitiminin nihai hedefi, çeşitli kanallardan (akıl, vahiy ve duyu organları) gelen bilgilere dayanarak varlığa dair gerçeklikleri olabildiğince bilen ve bu bilişe uygun olarak yaşayan insanlar yetiştirmektir denebilir- ki bu da yukarıda belirtilen hikmet kavramının anlamına tekabül eder-. Bununla birlikte daha önce belirtildiği gibi, İslam düşüncesinde hakîm (hikmet sahibi); adil, ilim ve hilm sahibi, işleri gereği gibi sağlam yapan, sözde ve amelde isabet eden, her işi yerli yerinde

yapan, ilmiyle amel eden, ilâhî ahlakla ahlaklanan kişi olarak nitelendirilmiştir. Dikkatle bakıldığında bu sıralanan özellikler, bir Müslümanda olması gereken ideal vasıflar olarak görülebilir. O halde hem hikmetin anlam katmanları hem de İslam'da eğitimin mahiyeti dikkate alındığında, bu eğitimin nihai gayesi hikmet sahibi insan yetiştirmektir denebilir.

Tartışma

Bu başlıkta hikmet kavramını din eğitimi açısından ele çalışmalar ile bu araştırmanın bulguları karşılaştırılacaktır. Hikmet kavramını din eğitimi açısından ele alan çalışmaların ilki, Mehmet Önal tarafından kaleme alınan "İslâm'ın Hikmet Anlayışına Dayalı Din Eğitiminde Amaç Bütünlüğü" başlıklı yazılı bildiridir. Bu bildiride, "hikmet kavramı İslâm eğitiminin bütüncül amacı" olarak sunulmuş ve "İslâm hikmet anlayışına dayalı bütüncül bir din eğitimi nasıl olmalıdır?" sorunun yanıtı aranmıştır. Fakat bu çalışmada hikmet kavramı, "Kur'an'ın bir nevi uygulaması" yani Sünnet olarak yorumlanmıştır. Hatta hikmetin, "değişen şartlar karşısında Sünnet'in güncellenmesi" olarak kabul edilebileceği belirtilmiştir. Bu bağlamda hikmete dayalı bir din eğitiminin "insanın bir dünya görüşü ve hayat felsefesi oluşturması" hedefine yönelik olduğu ve bu hedefin gerçekleşmesi için de model olarak Hz. Muhammed'in hayatının tüm yönleriyle öğretilmesinin gerekli olduğu vurgulanmıştır. Bu çerçevedeki bir din eğitiminde öğrenilecek şeylerin sırasıyla iman, ahlâk, ibadet ve hukuk olmasının gerekliliğinden söz edilmiştir (Önal, 2008, ss. 496-501).

Önal'ın bu çalışması, İslam eğitiminin bütüncül amacı olarak hikmete işaret etmesi bakımından kayda değerdir ve bu yönüyle çalışmamızın iddiasıyla benzerlik göstermektedir. Ancak görüldüğü üzere bu çalışmada hikmet kavramına, çok sayıdaki anlamdan sadece Sünnet manası verilmiş ve tabiri caizse hikmetin oldukça geniş anlam yelpazesi daraltılmıştır. Oysa daha önce belirtildiği gibi hikmetin sözlük anlamları, Kur'an'da kazandığı anlamlar ve bazı İslam düşünürlerinin görüşleri dikkate alındığında, onun Kur'an ve Sünneti de kapsayan daha geniş bir anlam dizgesine sahip olduğu söylenebilir.

Hikmet kavramını din eğitimi açısından ele alan ikinci çalışma, Mualla Selçuk tarafından yazılan "How Can Islamic Pedagogy Promote an Understanding of 'Individualized Religion'" başlıklı kitap bölümüdür. Burada Selçuk, hikmet kavramının sözlük, Kur'an ve hadislerdeki anlamlarından hareketle onu "bireyselleştirilmiş din" anlayışı için teolojik bir temel olarak takdim etmiştir. Bu takdimde hikmet kavramının *ilim*, *güzel amel* ve *akla dayalı anlama* gibi manalarına işaret edilerek onun sadece *insanın rasyonel bir bilmesinden* ibaret olmadığı aynı zamanda insanın ahlaki açıdan *varoluşsal bir olmasını* da içerdiğine dikkat çekilmiştir (Selçuk, 2012, ss. 100-103). Bu çalışma her ne kadar hikmet kavramının İslam düşüncesindeki seyrine dair çok kısa bir takdim gibi olsa da hikmetin *insanın eşyanın hakikatini bilmesi* ve *ona uygun davranmasını* içeren bütüncül anlamına işaret etme bakımından kayda değer bir araştırmadır.

Din eğitimi alanında hikmet kavramına yer veren üçüncü çalışma, Abdulkadir Çekin tarafından yazılan "'Hikmet' Kavramı Örneğinde Yaygın Din Eğitiminde Bir Kavram Öğretimi" *Denemesi* başlıklı makaledir. Bu makalede, bir kavram olarak hikmetin, camide ve hutbe şeklinde, nasıl öğretilebileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Söz konusu makalede ilk olarak hikmet kavramının çeşitli anlamlarına yer verilerek onu Kur'an ve Sünnet'le sınırlandırmamak gerektiği ve onun "tüm keşfedici fark etme gücünün ortak adı" olduğu

belirtilmiştir. Bunun ardından hikmet kavramının öğretim ortamına nasıl aktarılacağı işlenmiş, en sonda ise hikmeti konu alan bir hutbe örneğine yer verilmiştir (Çekin, 2013, ss. 41-48). Bu çalışma her ne kadar hikmetin bir kavram olarak öğretimi konusuna odaklansa da hikmetin anlamının Kur'an ve Sünnet'le sınırlı olmadığı fikrini beyan etmesi açısından çalışmamızın bulgularıyla benzerlik göstermektedir.

Hikmet kavramını din eğitimi açısından ele alan son çalışma, Elif Batman tarafından yazılan "Din Eğitimi Açısından Hikmet Kavramı" başlıklı yüksek lisans tezidir. Bu tez, hikmet kavramını, alandaki diğer çalışmalara nazaran daha derinlemesine incelemesi ve din eğitimi bakımından anlamını teorik olarak irdelemesi yönüyle önemlidir. Tezde hikmet kavramının çeşitli anlamlarına yer verilmiş ve onun temelde "insanı kötülükten alıkoyan ve iyiliğe yönelten her şeyi kapsadığı ve ilim-amel bütünlüğü ile ancak kendisinden söz edilebileceği" belirtilmiştir (Batman, 2016, s. 31).

Buraya kadar olan kısmı değerlendirmek gerekirse, hikmeti din eğitimi açısından ele çalışmaların her birinde bu kavrama dair farklı anlamların öne çıktığı görülmektedir. Bu durum, aslında hikmetin İslam düşüncesinde farklı anlaşılmasının ve yorumlanmasının bir yansıması olarak görülebilir. Bununla birlikte bahsedilen çalışmalardan farklı olarak bu araştırmada, İslam düşüncesinde hikmetin *eşyanın hakikatini bilmek ve ona uygun olarak davranmak* anlamına geldiği ve bu anlamıyla da İslam'da eğitimin nihai gayesi olabileceği sonucuna varılmıştır.

Sonuç

Hikmet kelimesi Arapça'da "h-k-m" kökünden türemiştir. Bu kökün birinci anlamı "engellemek, alıkoymak"; ikinci anlamı, "yargılamak, bir şeyin lehine ve aleyhine karar vermek, ilim ve fıkh"; üçüncü anlamı ise "sağlam yapmak, sağlamlaştırmak"tır. Birinci kök anlamına istinaden hikmet sözlükte, *insanı kötülükten alıkoyan veya iyiliğe yönelten her kelime* olarak tanımlanmıştır. Bu anlam hikmete, araçsal bir fonksiyon yüklemektedir. Burada amaç, kötülükten sakınmak veya iyiliğe yönelmektir, bu amaca hizmet eden her söz hikmettir.

Müfessirlerin hikmet anlayışına gelindiğinde, kimileri, Kur'an'daki hikmet kavramını bu kelimenin kendisinden türediği h-k-m kökünün temel anlamlarını dikkate alarak tanımlarken, kimileri de bu kavramı Kur'an'da geçen bağlamına göre yorumlayarak ona daha spesifik anlamlar vermişlerdir. İslam düşünürleri ise hikmet kavramını yorumlarken onun Kur'an ve hadislerdeki anlamlarını göz önünde bulundurmakla birlikte, Yunanlıların felsefe anlayışının etkisinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İslam düşüncesinde hikmetin, birçok disiplini kapsayan bir ilimler bütünü, metafizik, felsefe ve ilim-amel uygunluğu olarak farklı şekillerde anlaşılması, onun küllî bir kavram olması ve zamanla anlamının değişerek dönüşmesi ile açıklanabilir. Hikmet, farklı şekillerde tanımlansa da bunlar arasından en kapsamlı olanı, *varlıkların ve eşyanın hakikatlerini bilmek ve onun gereğini yapmak*tır denebilir. Bu manasıyla hikmet, aynı zamanda bir nihai gaye olarak görülebilir. İnsanı buna yakınlaştıran, ulaştıran her şey, hikmetin anlam yelpazesine dâhil olabilir.

Hikmetin bu anlam katmanları göz önünde bulundurularak İslam'da eğitiminin gayesi sorgulandığında, aralarında kimi buluşma noktalarının olduğu görülmektedir. Klasik İslam âlimleri ve ülkemiz din eğitimcilerine göre İslam'da eğitiminin gayesi, bilgili ve bildiklerine uygun yaşayan ahlaklı insanlar yetiştirmektir. Diğer bir deyişle iyi insanlar

yetiştirmektir. Bu gaye, hikmetin yukarıda belirtilen- *varlıkların ve eşyanın hakikatlerini bilmek ve onun gereğini yapmak*- anlamıyla örtüşmektedir. Daha açık bir ifadeyle insanın varlıkları bilmesi, İslam'da eğitimin *bilişsel*; insanın bu bilgiye uygun olarak yaşaması ise *duyuşsal hedefleri* arasındadır. Buna ek olarak İslam düşüncesinde hakîm (hikmet sahibi) kişinin özellikleri ile ideal bir Müslümanda olması gereken vasıfların ortaklığı, bizi İslam'da eğitimin nihai gayesinin hikmet sahibi insan yetiştirmek olabileceği fikrine sevk etmiştir.

Son olarak bu araştırmada hikmet kavramının anlamları İslam'da eğitimin gayesi bağlamında ele alınmıştır. Hikmet kavramını din eğitimi açısından ele çalışmalara bakıldığında, bunların her birinde hikmetin farklı anlamlarının öne çıktığı görülmektedir. Din Eğitimi disiplini İslam düşüncesindeki bir kavramı kendi alanına taşırken bunu hangi yönleriyle ve hangi işlevsel bakış açılarıyla yaptığını açıklamak durumundadır. Bu nedenle bundan sonra yapılacak araştırmalarda ilkin kavramların zaman içerisinde kazandığı anlamlar incelenmeli, sonra da bunlardan hangisi veya hangileri alana ne yönde ve nasıl katkı sunabilir sorularına cevap aranmalıdır.

Kaynakça / Reference

Abduh, M. & Rızâ, R. (2011). *Menâr tefsiri* (Cilt 3). (Harun Ünal, Mehmet Erdoğan, Ali Rızâ Temel, Niyazi Beki ve Nusret Bolelli, Çev.) Yay. haz. Hamza Türkmen ve Fikret Başar. İstanbul: Ekin Yayınları.

Abdulbâkî, M. F. (1990). *el-Mu'cemü'l- müfehres li- elfâzi'l- Kur'ani'l- Kerim*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Altaş, N. & Arıcı, İ. (2012). Din eğitiminin bilimselleşme süreci. Mustafa Köylü ve Nurullah Altaş (Ed.), *Din eğitimi* içinde (s. 40-69). Ankara: Gündüz Yayınları.

Altuntaş, H. & Şahin, M. (Haz.) (2011). *Kur'an-ı Kerim meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Aydın, M. Ş. (2019). *Din eğitimi bilimi*. Kayseri: Kimlik Yayınları.

Bayraklı, B. (1989). *İslâm'da eğitim- batı eğitim sistemleriyle mukayeseli*, 3.bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları.

Bayraktar, M. F. (2010). *İslâm eğitiminde öğretmen-öğrenci münâsebetleri*, 8.bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Yayınları.

Batman, E. (2016). *Din eğitimi açısından hikmet kavramı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Bilgin, B. (1988). *Eğitim bilimi ve din eğitimi.* Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Büyükdüvenci, S. (1987). *Eğitim felsefesi yazılar*. Ankara: Yargıçoğlu Matbaası.

Cevherî, İ. H. (1990). *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye* (Cilt 5). Tah. Ahmed Abdülgafur Attar. Beyrut: Dârü'l- İlm li'l-Melayin.

Cevizci, A. (2014). *Eğitim felsefesi.* İstanbul: Say Yayınları.

----------. (2010). *Eğitim sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.

Cürcânî, S. Ş. (t.y.). *et-ta'rifat.* Tah. İbrâhim Ebyari. byy.: Dârüd-Diyan.

----------. (2014). *Ta'rifat: Tasavvuf ıstılahları.* (Abdülaziz Mecdî Torun, Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.

Çam, Ö. (1994). Din, dil, kültür ve eğitim. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 1(1), 21-32.

Çekin, A. (2013). 'Hikmet' kavramı örneğinde yaygın din eğitiminde bir kavram öğretimi denemesi. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4(7), 41-59.

Çelikel, B. (2009). *Gazâlî ve eğitim*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.

Dam, H. (2016). Farabi. Mustafa Köylü ve Ahmet Koç (Ed.), *Klasik İslam eğitimcileri* içinde (s. 38-90). İstanbul: Rağbet Yayınları.

Doğan, S. (1997). *İslam düşüncesinde hikmet kavramı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Egemen, B. Z. (1965). *Terbiye ilminin problemleri ve terbiye felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Fârâbî. (1987). *Fusûlü'l-medenî (Siyaset felsefesine dair görüşler)*. Nşr. D. M. Dunlop. (Hanifi Özcan, Çev.). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

----------. (1985). *el-Medînetu'l-fâzıla.* Nşr. A. N. Nader. Beyrut; akt. İlhan Kutluer. Hikmet. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 17), s. 503-511.

Gazzâlî. (1974). *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* (Cilt 1). (Ahmet Serdaoğlu, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınevi.

----------. (1964). *Mîzânu'l-amel.* Tah. ve neşr. Süleyman Dünya. Mısır: Dâru'l-Maârif.

Göktaş, V. (2008). Kur'an'da bilgi ve bilginin kaynakları. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 20,* 159-179.

İbnü'l-Arabî. (2015) *Fütûhât-ı Mekkiye* (Cilt 8). (Ekrem Demirli, Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.

----------. (2008). *Fusûsu'l-hikem.* (Ekrem Demirli, Çev. ve şerh). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

İbn Cemâa, B. (2012). *İslâmî gelenekte eğitim ahlâkı*. (M. Şevki Aydın, Çev.). Metinli 1. bs. Ankara: TDV Yayınları.

İbn Düreyd, E. B. M. (t.y.). *Cemheretü'l-luga* (Cilt 2). Beyrut: Dâru Sadır.

İbnü'l Esir, E. S. M. (1963). *en-Nihâye fi- garibi'l-hadis ve'l- eser* (Cilt 1). Tah. Tahir Ahmed Zavi ve Mahmûd Muhammed Tanahi. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l- Arabiyye.

İbn Fâris, E. H. A. (t.y.). *Muce'mu mekayisi'l-luga* (Cilt 2). Tah. Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrut: Dârü'l-Cil.

İbn Kesîr, E. F. İ. (1993). *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm tefsiri* (Cilt 2-3). (Bekir Karlığa ve Bedreddin Çetiner, Çev.). İstanbul: Çağrı Yayınları.

İbn Manzur, E. F. M. (t.y.). *Lisanü'l- Arab* (Cilt 2). Beyrut: Dâru Sadır.

İbn Miskeveyh. (2013). *Tehzîbu'l –ahlâk (Ahlâk eğitimi).* (Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu ve Cihat Tunç, Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

İbn Rüşd. (2016). *Felsefe-din ilişkileri: Faslu'l-makâl el-Keşf an minhâci'l-edille.* Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları.

İbn Sînâ. (2004). *Kitâbu'ş-şifa: Metafizik* (Cilt 1). (Ekrem Demirli ve Ömer Türker, Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.

----------. (1953). *Resailu İbn Sina: Uyun al-hikma* (Cilt 1). Yay. Hilmi Ziya Ülken. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

İsfahânî, R. (1961). *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'an*. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi.

----------. (2006-2007). *Müfredât/ Kur'an ıstılahları sözlüğü* (Cilt 1). (Abdulbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, Çev.). İstanbul: Çıra Yayınları.

Kablan, Z. (2017). Hedef belirleme: Bilişsel, duyuşsal ve devinişsel alanlar. Hasan Şeker (Ed.), *Eğitimde program geliştirme: Kavramlar, yaklaşımlar* içinde (s. 1-35). Ankara: Anı Yayıncılık.

Keyifli, Ş. (2013). Eğitim ve din eğitimi. *Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi 13*(2), 103-126.

Koç, A. (2016). İhvân-ı Safâ. Mustafa Köylü ve Ahmet Koç (Ed.), *Klasik İslam eğitimcileri* içinde (s. 91-124). İstanbul: Rağbet Yayınları.

Korlaelçi, M. (2014). Hikmet-felsefe ilişkisi. Bayram Çetinkaya (Ed.). *Akademide felsefe hikmet ve din* içinde (s. 325-340). Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları.

Kurtubî, M. A. (1997-2003). *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'an (İmam Kurtubî)* (Cilt 3). (M. Beşir Eryarsoy, Çev.). İstanbul: Buruc Yayınları.

Kutluer, İ. (1998). Hikmet. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 17), s. 503-511.

Kutub, M. (1975). *İslâm terbiye metodu ve ahlâk sistemi.* (Ali Özek, Çev.). İstanbul: Hisar Neşriyat.

Kuzu, S. (2002). *Kur'an'a göre hikmet kavramı* (Yayınlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Nasr, S. H. (2007a). İslâm felsefesinin kaynakları ve ilham veren unsurları olarak Kur'an ve hadis. (Şamil Öçal ve Hasan Tuncay Başoğlu, Çev.). Seyyid Hüseyin Nasr ve Oliver Leaman (Ed.), *İslâm felsefesi tarihi* (Cilt 1) içinde (s. 49-62). İstanbul: Açılımkitap.

----------. (2007b). İslâm'da felsefe kavramı ve anlamı. (Şamil Öçal ve Hasan Tuncay Başoğlu, Çev.). Seyyid Hüseyin Nasr ve Oliver Leaman (Ed.), *İslâm felsefesi tarihi* (Cilt 1) içinde (s. 41-47). İstanbul: Açılımkitap.

Oruç, C. (2008). Din eğitiminin hedefleri. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13*(1), 259-269.

Önal, M. (2008). İslâm'ın hikmet anlayışına dayalı din eğitiminde amaç bütünlüğü. *Uluslararası Globalleşme Sürecinde Kırgızistan'da Din Bilimleri Ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Meseleleri Sempozyumu* içinde (s. 496-504). Bişkek: Bashak LTD.

Özden, Y. (2008). *Öğrenme ve öğretme*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Parladır, S. (1995). Din eğitiminde hedefler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9*, 9-102.

----------. 1996. *Din eğitimi bilimine giriş*. İzmir.

Râzî, F. (1988-1989). *Tefsîr-i kebîr mefâtihu'l-gayb* (Cilt 3-5). (Suat Yıldırım, Sadık Kılıç, Lütfullah Cebeci ve C. Sadık Doğru, Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.

Selçuk, M. (2012). How can ıslamic pedagogy promote an understanding of 'ındividualized religion'. Jeff Astley, Leslie J. Francis, Mandy Robbins ve Mualla Selçuk (Ed.) *Teaching religion, teaching truth: Theoretical and empirical perspectives* içinde (s. 93-105). Oxford: Peter Lang.

Sönmez, B. (1998). Hakîm ve peygamber, hikmet ve vahiy münasebeti (Yayınlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Sühreverdî, Ş. (2015). *Hikmetü'l işrâk: İşrâk felsefesi.* (Üsmetullah Sami, Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Süleyman, M. (1998). *el-Vucûh ve'n- nazâir.* Haz. Ali Özek. İstanbul: İlmî Neşriyat.

Şavlı, M. R. (2014). *İslâm düşüncesinde hikmet anlayışı* (Yayınlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Taberî, M. C. (t.y.). *Taberî tefsiri* (Cilt 1). Tah. ve ihtisar Muhammed Ali Sâbûnî ve Salih Ahmed Rıza. (Mehmet Keskin, Çev.). Yay. haz. A. Subaşı. İstanbul: Ümit Yayıncılık.

Tan, B. (2000). *Kur'an'da hikmet kavramı.* İstanbul: Pınar Yayınları.

Taştekin, O. (2016). İbnü'l Hacc el- Abderî. Mustafa Köylü ve Ahmet Koç (Ed.), *Klasik İslam eğitimcileri* içinde (s. 472-514). İstanbul: Rağbet Yayınları.

Tokatlı, A. (1973). *Ansiklopedik felsefe sözlüğü*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Tosun, C. (2005). *Din eğitimi bilimine giriş.* Ankara: Pegem A Yayınları.

Tûsî, N. (2005). *Ahlâk-ı nâsırî*. (Farsça'dan Azerbaycan Türkçe'sine Rahim Sultanov, Çev.). Türkiye Türkçe'sine Akt. A. Vahap Taştan ve Habil Nazlıgül. Ankara: Fecr Yayınları.

Yaman, H. (2008). *The concept of hikmah in early Islamic thought* (Doctoral Thesis). Harvard University, Cambridge.

Varış, F. (1998). Temel kavramlar. Fatma Varış (Ed.), *Eğitim bilimine giriş* içinde (s.6-22). İstanbul: Alkım Yayınları.

Yavuz, K. (1998). *Günümüzde din eğitimi*. Adana: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Yaz, M. (2000). *Tefsirlerde hikmet terimi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Yazır, E. H. (t.y.). *Hak dini Kur'an dili* (Cilt 2). Sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Boleli, Abdullah Yücel. İstanbul.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2000). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Zemahşerî, E. K. C. (t.y.). *el-Keşşaf an hakâiku't-tenzil ve uyûni'l- ekâvil fî vucûhi't- te'vil* (Cilt 1). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.